УДК 323.15 (477)

Шипка Н.П.

УГОРСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА У ВИБОРЧИХ ПРОЦЕСАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Досліджується участь угорської національної меншини України у виборах 1994, 1998, 2002, 2006 рр. З'ясовано, що представлення політичних інтересів угорської національної меншини до органів державної влади та місцевого самоврядування здійснюється через прямий вплив на владу шляхом створення національних політичних партій меншини та їх участю у виборах. Проаналізовано особливості електоральної поведінки угорської національної меншини як суб'єкта виборчого процесу.

Ключові слова: *національна меншина, виборці, процес, незалежність, держава, суспільство, політична влада, товариства, мандат.*

Исследуется участие венгерского национального меньшинства Украины в выборах 1994, 1998, 2002, 2006 гг. Выяснено, что представление политических интересов венгерского национального меньшинства к органам государственной власти и местного самоуправления осуществляется через прямое влияние на власть путем создания национальных политических партий меньшинства и их участием в выборах. Проанализированы особенности электорального поведения венгерского национального меньшинства как субъекта избирательного процесса.

Ключевые слова: *национальная меньшина, избиратели, процесс, государство, общество, политическая власть, общества, мандат.*

The participation of hungarian national minoritiy in the elections in 1994, 1998, 2002, 2006 have been analyzed. Performance of political interest hungarian national minoritiy to organ of state and local power realize from direct influence to authority by means of formation national minority parties and its participation in the elections is definited. Electoral behavior feature of hungarian national minoritiy have been analyzed as subject of electoral process.

Key words: *national minority, electorate, process, state, society, political power, societies, mandate.*

Актуальність та постановка проблеми.

Важливим механізмом трансформації суспільних відносин в Україні на сучасному етапі є вибори. Вибори є основою демократичного суспільства, головною формою політичної участі населення. Становлення України як демократичної, правової держави сприяє тому, що національні меншини прагнуть заявити про себе як про суб'єкти політики. Схвалення чи протидія національних меншин політичній владі, рівень їх політичної свідомості, широкий спектр політичних інтересів і ціннісних орієнтацій може призвести до напруги та конфліктів у суспільстві. Саме з цієї причини важливим є дослідження електорального досвіду національних меншин. Суттєвого доповнення потребують політичні знання про особливості електоральної поведінки національних меншин України, зокрема, і угорської національної меншини України. Необхідність дослідження зумовлена реформуванням виборчого законодавства України, створенням та активізацією політичних партій угорських національних меншин в електоральному просторі. Вивчення виборчої поведінки представників угорської національної меншини активізується і потребою знань відповідним фахівцям, державним служ-бовцям для осмислення електорального досвіду і планування наступних виборчих кампаній. Актуальність дослідження очевидна також з погляду недостатнього вивчення проблематики нашого дослідження.

Стан опрацювання проблеми. Електоральні дослідження угорської національної меншини України ще не стали предметом окремих наукових розвідок. Науковці, аналізуючи виборчі процеси України, зазвичай, подають короткі дані про електоральну поведінку національних меншин. Закарпатський науковець П. Токар, проводячи соціолого-політологічний аналіз національного руху на Закарпатті початку 1990-х років, подає дані про представництво угорської національної меншини в органах місцевого самоврядування [11]. Деякі напрацювання щодо нашої проблематики знаходимо у наукових доробках закарпатських дослідників І. Миговича, І. Гранчака, Л. Поті [7; 8]. Вчені, аналізуючи специфіку діяльності угорської національної меншини у суспільно-політичному житті Закарпаття, зокрема характеризують участь у виборах до Верховної Ради України осередків політичних партій та національно-культурних товариств, які репрезентують інтереси меншини.

Слід відзначити монографію відомого харківського науковця Л. Лойко, яка досліджуючи феномен етнонаціональних громадських організацій нашої держави, аналізує вплив громадських організацій угорської національної меншини на результати виборів у регіоні компактного проживання меншини [6]. Закономірно, що в своїх працях вказані автори приділяють увагу угорській національній меншині як суб'єкту виборчого процесу, проте тільки в межах і контексті свого предмета дослідження. Статистичну інформацію про участь угорської національної меншини України у виборчих процесах знаходимо в архівних матеріалах та бюлетенях відділу в справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації, періодичній пресі [1; 2; 3; 9; 12]. Незважаючи на певні напрацювання щодо предмету нашого дослідження, обрана тема все ж потребує наукової розробки.

Мета. Зважаючи на актуальність та недостатню вивченість проблеми, автор поставив за мету: 1) охарактеризувати угорську національну меншину України як суб'єкт виборчого процесу; 2) виявити форми та рівні участі угорської національної меншини у політичному процесі України.

Об'єктом дослідження є угорська національна меншина України, як важливий елемент громадянського суспільства та його політичної системи. **Предметом** дослідження є особливості участі представників угорської національної меншини та її політичних партій у парламентських виборах України.

Виклад основного матеріалу.

Власні політичні інтереси угорська національна меншина може реалізовувати шляхом участі у різноманітних формах політичного процесу. Найактивніші форми полягають у безпосередній участі у виборчому процесі і парламентській участі у владі. Сьогодні, практично єдиним механізмом такої участі є угорські політичні партії. Угорська національна меншина як суб'єкт політики прагне впливати на внутрішню та зовнішню політику держави до справедливого розподілу влади на усіх рівнях. Безперечно, вибори є головною формою політичної участі угорської національної меншини для досягнення власних політичних цілей. Важливим для аналізу результатів парламентських виборів є підсумки голосування, оскільки вони відображають вплив політичних партій, їх рейтинг на місцях.

Угорці, у березні 1990 р., брали участь у виборах до республіканських та місцевих рад народних депутатів, що проходили на хвилі національного відродження. За підсумками виборів, у Верховну Раду України не було обрано жодного угорця, в той же час, в обласну раду із 120 чоловік – обрали 14 угорців (11,6 %), з них 11 членів Товариства угорської культури Закарпаття (9,1 %) [11, с. 47]. Це був період становлення угорської національної меншини в суспільно-політичному житті, створювались угорські громадські організації, з'являлись нові національні лідери.

На парламентських виборах 1994 р. угорці обрали відомого політичного діяча, голову Демократичної Спілки Угорців України (ДСУУ) М. Товта народним депутатом України від Берегівського виборчого округу. М. Товт був представником владних структур і на момент обрання займав посаду представника Президента у Берегівському районі. М. Товт протягом 1994-1998 рр. представляв в українському парламенті угорську національну меншину. В 1994 р. у Верховній Раді України створюється постійна комісія з питань прав людини, національних меншин, міжнаціональних відносин. До складу комісії входять ряд підкомісій, у тому числі з питань національних меншин, етнічних груп і корінного населення, головою цієї підкомісії обрано М. Товта. Він 5 березня 1996 р. разом з І. Попеску та іншими депутатами (разом 18 осіб) створив міжфракційне депутатське об'єднання національних меншин у Верховній Раді України. Його метою було привернути увагу народних депутатів до відображення в проекті нової Конституції основних прав і свобод людини та колективних прав національних меншин.

У складі обласної Ради Закарпаття, обраної в червні 1994 р., із 59 депутатів – 9 угорців, що становило 15 % депутатського корпусу. Із 347 депутатів районних Рад – 49 угорців, що становило 14,2 % до загальної кількості. Із 4304 депутатів сільських, селищних і міських Рад – було обрано 611 угорців, що становило 14,2 %. Зазначимо, що за переписом 1989 р., угорці становили лише 12,5 % населення області. Отже представництво угорської національної меншини у владних структурах значно зросло.

Особливістю парламентських виборів 1998 р. було створення угорського національного виборчого округу. Відповідно до ч. 1 та 2 ст. 7 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 24 вересня 1997 року при утворенні виборчих округів мав братися до уваги чинник

компактності проживання національних меншин. Місцевості такого проживання не мали виходити за межі одного виборчого округу. (Ця норма була вилучена у жовтні 2001р. при ухваленні нового Закону «Про вибори народних депутатів України») [4]. Саме тому, що кількість угорців у Закарпатті є найбільшою після українців, а місце проживання меншини – компактне, на парламентських виборах 1998 р. Центральною Виборчою комісією (ЦВК) був створений 72 виборчий округ з центром у м. Берегові, більшість виборців у якому є угорці.

Головними претендентами серед угорців на отримання депутатського мандату стали М. Ковач, голова Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) та М. Товт, народний депутат попереднього скликання від Берегівського виборчого округу. За результатами голосування перемогу отримав М. Ковач, набравши 35170 голосів виборців (29,27 %) [7, с. 143]. Отже, угорська національна меншина у Верховній Раді 3-го скликання була представлена одним угорцем.

За підсумками виборів у місцеві органи влади 1998 р., кількість угорців серед депутатів усіх рівнів рад Закарпатської області зросла в порівнянні з попередніми виборами, і склала – 13,3 %, у Берегівському районі – 75,6 %, у Виноградівському районі – 26,9 %. В обласній раді із 60 делегатів – 6 були угорцями, а в райрадах 120 угорців із 320 членів. 49 із 130 голів рад населених пунктів Закарпатської області також було обрано угорців. За результатами виборів у Берегівському виборчому окрузі 12,5 % виборців проголосували проти всіх партій, це був другий рекорд по Україні, адже більше голосів «проти всіх» в Україні було подано лише в Севастополі. Такий результат можна пояснити недостатньою увагою з боку політичних партій до національної меншини, адже більшість партій орієнтувались на титульний етнос, в той час як боротьба за електорат національних меншин несе в собі ризик втрати більшої частини традиційних виборців.

За підсумками виборів 2002 р. до Закарпатської обласної ради було обрано 9 депутатів угорської національності. До обласної, районних, міських рад області було обрано 134 (12,1 % від загальної кількості) угорця. Ця цифра відповідає частці угорців у населенні регіону, адже, за переписом 2001р. частка угорців у Закарпатті теж склала 12,1 %. У Берегівському районі, де проживає найбільша частка угорського населення краю, серед 600 депутатів рад всіх рівнів 450 (75 %) було обрано угорців.

Народним депутатом України від Берегівського виборчого округу, на виборах до Верховної Ради України в 2002 р. було обрано голову Демократичної спілки угорців України І.Ф. Гайдоша, який набрав 33,05 % голосів виборців [3, с. 4]. Аналітики прогнозували перемогу в даному окрузі М. Ковачу, члену групи «Солідарність», прихильнику ідей регіоналізму та ініціатору створення угорської адміністративно-територіальної одиниці. Проте, М. Ковач набрав лише 32,72 % голосів виборців. Підрахунки голосів у даному окрузі відбувались найдовше, а голосування в ряді дільниць округу були визнані недійсними. Зіграло свою роль у поразці М.М. Ковача балотування його майже двійника М.І. Ковача, який набрав 8,04 % голосів виборців.

І. Гайдош зайняв посаду Секретаря Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин та став Головою представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України. З 2002 р. по 2004 р. І. Гайдош представляв Соціал-демократичну партію України (об'єднану), в 2004 р. перейшов до Соціалістичної партії України, з 2005 р. очолив Демократичну партію угорців України. Слід відмітити, що на президентських виборах 2004 р. угорська національна меншина активно підтримували кандидатуру В. Януковича. Тому одна із останніх передвиборчих поїздок В. Януковича у третьому турі виборів була здійснена ним саме в м. Берегів.

У березні 2004 р. Верховною Радою був прийнятий новий закон «Про вибори народних депутатів», що передбачає пропорційну систему виборів до Верховної Ради. Змішана система, якою користувались у парламентських виборчих компаніях 1998 і 2002 рр. дозволила представникам угорської меншини (відповідно М. Ковачу та І. Гайдошу) стати народними депутатами України, перемігши в 72 мажоритарному окрузі. До 2004 р. угорська національна меншина була представлена у Верховній Раді України, принаймі одним депутатом, котрі, загалом, незалежно від політорієнтації були лобістами угорського населення. Нова редакція закону «Про вибори народних депутатів» (із змінами і доповненями від 7 липня 2005 р.) дозволяє отримати депутатський мандат лише кандидатам, які включені у виборчі списки партій та блоків, що зберуть не менше трьох відсотків голосів виборців. Таким чином, законодавство фактично позбавило можливості кандидатів у депутати від угорських партій бути представленими у Верховній Раді.

До парламентських виборів 2006 р. угорська національна меншина підійшла з двома угорськими політичними партіями. За результатами парламентських виборів 26 березня 2006 р. Закарпатська обласна організація Демократична партія угорців України та Закарпатська обласна організація «КМКС» Партія угорців України подолали 3 % рубіж та отримали відповідно 4 та 5 мандатів у Закарпатській обласній раді.

Розподіл угорських політичних сил у багатомандатному виборчому округі з виборів депутатів Закарпатської обласної ради [9, с. 2]

Районні та міські ради:	Партія угорців України КМКС	Демократична партія угорців України
Ужгородський район	1977	2229
Берегівський район	5199	5599
Чоп	381	117
Великоберезнянський район	14	76
Воловецький район	8	53
Хуст	371	225
Виноградівський район	4264	2781
Берегів	1120	1146
Рахівський район	367	490
Перечинський район	9	97
Тячівський район	621	823
Ужгород	1024	624
Хустський район	930	399
Іршавський район	42	756
Міжгірський район	28	154
Свалявський район	26	180
Мукачівський район	1311	1720
Мукачево	841	478
Разом:	19533 (3,4 %)	17943 (3,12 %)
Число мандатів: 9	5	4

У районних та міських радах Закарпаття місця між КМКС – Партією угорців України та Демократичною партією угорців України розподілились таким чином:

Розподіл угорських політичних сил у районних та міських радах Закарпаття [12, с. 4]

Районні та міські ради:	КМКС – Партія угорців України	Демократична партія угорців України
Ужгородський район	7	5
Берегівський район	27	25
Чоп	4	–
Великоберезнянський район	–	–
Воловецький район	–	–
Хуст	2	–
Виноградівський район	11	6
Берегів	8	6
Рахівський район	–	–
Перечинський район	–	–
Тячівський район	–	–
Ужгород	–	–
Хустський район	–	–
Іршавський район	–	–
Міжгірський район	–	–
Свалявський район	–	–
Мукачівський район	4	–
Мукачево	2	–
Тячів	3	3
Виноградів	3	–
Разом: 116	71	45

Отже, загальні цифри такі: «**КМКС**» **– Партія угорців України**» отримала в області **49** депутатів райрад і **22** міськрад, «**Демократична партія угорців України**» відповідно **– 36** і **9.** За виборами в Україні пильно стежила і Угорщина. Вже 30 березня 2006 р. речник Міністерства закордонних справ Угорщини В. Полгар заявив: «Угорський уряд висловлює сподівання, що в результаті виборів у місцеві органи влади, що проходили водночас із парламентськими, угорці Закарпаття отримають належне представництво, що забезпечить їх активну участь у місцевому політичному житті й сприятиме розвитку угорсько-українських зв'язків у прикордонних регіонах» [5, с. 5].

За результатами виборів міських голів, у Берегові мером міста став І. Гайдош (голова партії «Демократична партія угорців України»).

16 квітня 2006 р. політичні сили, які отримали перемогу на виборах до обласної ради підписали угоду про створення коаліції. До коаліції увійшли обидві партії угорців: Блок «Наша Україна» (30 депутатів), 12 депутатів від БЮТ (фундатори партії «Батьківщина» на Закарпатті), Соціалістична партія України (4 депутати), Партія угорців України (5 депутатів), Демократична партія угорців України (4 депутати) та Партія регіонів (15 депутатів). Проте не слід очікувати примирення від входження угорських партій до єдиної коаліції, скоріш за все цей крок був вимушений, і зроблений лише з метою формування більшості в Закарпатській обласній Раді.

На першій сесії Закарпатської обласної ради V скликання, що відбулась 18 квітня 2006 р. було обрано голів комісій. КМКС і Демократична партія угорців – отримали по одному представнику голів комісій: з питань транскордонного спів-робітництва – Елемир Кевсегі (Демократична партія угорців), з питань освіти, науки, культури, духовності, молодіжної політики, фізкультури та спорту, національних меншин та інформаційної політики – Ілдіко Орос (Партія угорців України – КМКС).

Таким чином, угорська національна меншина в Закарпатті гідно представлена в місцевих органах влади в місцях компактного проживання угорців. Вибори також показали, що КМКС має вищий рейтинг серед угорців, ніж Демократична партія угорців України. Вищий рейтинг КМКС обумовлений тим, що Товариство угорської культури Закарпаття, на основі якого було створено Партію угорців України, утворено ще в 1989 році, довший час представлене в суспільно-політичному житті Закарпаття і користується більшою довірою угорського населення. М. Ковач, голова Партії угорців України, є прихильником ідей регіоналізму, передусім децентралізації владних повноважень та реформи фінансових відносин центру та регіонів. Саме така позиція є близькою для більшості угорського населення, адже вона дає надію на збільшення можливостей для реалізації національно-культурних прав угорської меншини.

По-друге, Демократичну партію угорців очолює І. Гайдош, якому угорці довіряють менше, ніж лідеру КМКС М. Ковачу. І. Гайдош тривалий час був членом СДПУ(о), яка скомпрометувала себе як на рівні області, так і на загальнонаціональному рівні. До того ж йому приписують організацію завезення з Угорщини шкідливих промислових відходів на територію Закарпаття і саме в місця компактного проживання угорців краю [10, с. 6].

Як показали вибори 2006 р. угорська національна меншина досягла високого рівня самоорганізації, створивши власні національні політичні партії. Політична діяльність угорського населення вказує на високу організованість та активність меншини, здатність виражати та захищати інтереси спільноти, що дає підстави говорити про сформований угорський електорат в Україні.

Та поряд з цим, очевидним є те, що в Україні не сформувався єдиний громадянський національно-політичний рух угорців. Політичні лідери «КМКС – партія угорців України» та «Демократичної спілки угорців України» конкурують між собою і автономізувалися один від одного. Основні колізії, пов'язані з особистими амбіціями, мають місце переважно при розподілі різного роду допомоги, що надходить з-за кордону [8, с. 26]. Голова ТУКЗ М. Ковач наполягав на тому, щоб політичне представництво інтересів закарпатських угорців за кордоном зосереджувалося в руках однієї організації [1, с. 4].

Ситуація ускладнюється і тим, що дві вищезгадані угорські організації та партії фактично підтримують дві опозиційні політичні сили Угорщини: Демократичну спілку угорців України – правляча Соціал-ліберальна коаліція (Угорської республіки), а Товариство угорської культури Закарпаття –правонаціоналістична коаліція (УР), опозиційний Союз Вільних Демократів – ФІДЕС (лідер Віктор Орбан). Відповідно можна стверджувати, що згадані провладні та опозиційні сили Угорської Республіки, здійснюють вплив на формування ситуації в колі угорської національної меншини Закарпаття. Таке позиціювання угорських громадських організацій спричиняє розвиток як позитивних, так і негативних тенденцій. Наприклад, внаслідок розбудови і посилення впливу в суспільно-політичному житті України, Демократична спілка угорців України зайняла більш стриману позицію у відстоюванні своїх інтересів, бо її еліта конструктивно була налаштована до співпраці з органами влади України.

Водночас, застосування комплексу заходів Угорщиною щодо підтримки ДСУУ та відповідна переорієнтація місцевих органів влади Закарпаття на посилення співпраці з цією громадською спілкою, спричинили до відкритого конфлікту між чисельними угорськими організаціями краю, підштовхнули ТУКЗ до переходу на опозиційну платформу. Тому можливість консолідації цих національно-культурних організацій угорців України у найближчій перспективі видається

сумнівною, особливо з огляду на особисту неприязнь та амбіції їх керівництва.

Політичні та фінансові зусилля Угорської Республіки у регіоні спрямовуються на забезпечення домінування в середовищі угорської меншини політично вигідних їй структур. Суб'єктивізм праматірної країни у підтримці організацій етнічних угорців України веде до конфронтації між численними громадськими об'єднаннями угорців та впливає на зародження та загострення конфліктів між ними, що робить можливим виникнення загрози національним інтересам України. Під час візиту делегації високопосадових осіб уряду і парламенту угорської Республіки 28 лютого 1999 р. на Закарпаття, у зв'язку із святкуванням 10-річниці діяльності Товариства угорської культури, відбулася зустріч із головою ТУКЗ М. Ковачем, який критично відізвався про становище закарпатських угорців наголошуючи на тому, що немає позитивних зрушень, а навпаки «чим далі, тим гірше» [2, с. 40].

Отже, до основних факторів, що визначили швидку політичну мобілізацію угорців слід віднести:

- компактне розселення;
- хорошу структурованість та діяльність громадських організацій з харизматичними лідерами;
- достатню фінансову підтримку зі сторони офіційних кіл, благодійних фондів Угорщини.

Успіх угорських партій на виборах до місцевих рад отримав потужний резонанс в Україні, і вже на майбутніх парламентських і місцевих виборах, слід очікувати, що інтереси національних меншин України будуть представляти ряд політичних партій. Представники румунської національної меншини Закарпаття вже заявили про необхідність створення на всеукраїнському рівні політичної партії, яка б представляла інтереси румун в органах влади. Саме існування угорських національних політичних партій на політичній арені, власне, означає наявність вагомого конфліктогенного потенціалу в поліетнічному суспільстві. Актуалізована національна ідея, яка отримала партійно-політичний механізм регенерації, тяжіє до радикальної вимоги самовизначення (Угорська самоврядна одиниця «Притисянський район»). Отже, національні політичні партії можуть бути суворим викликом і випробуванням для українського суспільства з точки зору потенційної загрози його розколу [6, с. 176]. Таким чином, головним завданням для державної етнополітики сьогодні постає формування такого поліетнічного громадянського суспільства в Україні, в яке були б максимально інтегровані всі національні меншини України. Політичні партії угорської національної меншини відграють вагому роль у закарпатському соціумі. Вони конкурують між собою за представлення в усіх рівнях державної влади.

Висновки.

За період незалежності України представництво угорської національної меншини в обласних, районних, міських радах Закарпатської області відповідало, а часом і перевищувало частку угорців у населенні регіону. Політична діяльність угорського населення вказує на високу організованість та активність меншини, здатність виражати та захищати інтереси спільноти, що дає підстави говорити про сформований угорський електорат в Україні. Поява двох угорських політичних партій у виборчому процесі 2006 р. загострила ворожнечу всередині угорської національної меншини. Ситуація ускладнюється також політичними та фінансовими зусиллями Угорської Республіки, що спрямовані на забезпечення домінування в середовищі угорської меншини політично вигідних їй структур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відомчий архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. №3. Т. ІІІ. Інформації про виконання постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України. 21 березня 2000 р. – 29 травня 2000 р. На 149 арк. – Арк. 4.
2. Відомчий архів Закарпатської ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. № 63. Т. ІІІ. Листування з міністерствами, посольствами України з питань зовнішньоекономічних зв'язків. 8 серпня 2000 р. – 26 грудня 2000 р. На 152 арк. – Арк. 40.
3. Закарпаття – багатонаціональний край // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської ОДА. – Ужгород, 2003. – С. 4.
4. Закон України «Про вибори народних депутатів України»: Науково-практичний коментар / В.В. Алсуф'єв; Інститут генеральної прокуратури України. – К.: Український інформаційно-правничий центр, 2002. – С. 322-324.
5. Заява речника МЗС Угорської Республіки В. Полгара // Паланок. – 2006. – 30 березня − 5 квітня. – С. 5.
6. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – 634 с.
7. Мигович І., Гранчак І. Угорці в Україні // Віче – 1998. – № 7. – С. 143-153.
8. Поті Л. Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці? // Матеріали міжнародного «круглого столу експертів» (м.Ужгород, 7-9 листопада 2002р.). – Ужгород, 2002. – С. 32-34.
9. Протокол територіальної виборчої комісії про підсумки голосування та результати виборів депутатів у багатомандатному виборчому окрузі з виборів депутатів Закарпатської обласної ради // Новини Закарпаття. – 2006. – 6 квітня. – С. 2.
10. Супруненко О. Час нещасливих знахідок // Дзеркало тижня. – 2005. – 9-15 квітня. – С. 6.

11. Токар П. Національний рух на Закарпатті: 1988-1993 рр.: Соціолого-політологічний аналіз. – Ужгород, 2002. – 148 с.
12. Як розподілились симпатії до політичних сил у районних і міських радах // Новини Закарпаття. – 2006. – 6 квітня. – С. 4.

Рецензенти: Гетьманчук М.П. – доктор історичних наук, професор;
Бучин М. – кандидат політичних наук, доцент.

© Шипка Н.П., 2007

Надійшла до редколегії 13.11.2007 р.